

„Porlik, mint a szikla”

A szórvány mint a nemzeti kisebbségi közösség lebomlásának terméke – a destrukció folyamatának szociológiai megvilágítása

Egy nemzetrész nagyhatalmi vagy nemzetközi politikai döntés alapján válik nemzeti kisebbséggé egy másik nemzeti közösség állami területén. Ilyen értelemben a nemzeti kisebbség nem egyéb, mint más állam szuverenitása alá helyezett és területéhez csatolt nemzetrész, amely kényszerkisebbséggé válik. A sorsalakító politikai döntést megelőzően ez a nemzetrész semmiben sem különbözött az egésztől a rájuk ható politikai, társadalmi-gazdasági, eszmei és a közvélemény útján terjedő értékek és intézményesített folyamatok megélése tekintetében.

Ez a kapott nemzetrész az új nemzetállam számára elviselhetetlen, idegen testet képez. Ezért attól a pillanattól kezdve, hogy véglegesítették az új elválasztó országhatárt, állami kényszerét fogja alkalmazni, hogy a szuverenitása alá vett népességre rákényszerítse saját etnikai jellegét. Ez azonban az utódállam számára sem könnyen és azonnal megoldható feladat. Nem lehet ugyanis egyszeri állami elhatározás vagy döntés eredménye. A destrukció folyamata maga is évtizedekig eltartó történelmi folyamat, amelynek a végkimenetele csak akkor biztos, ha nem történnek újabb határmódosítások. Ilyenek azonban nem csak etnikai, hanem számtalan más okból kifolyólag mindig adódhatnak.

1. A nemzeti kisebbségnek mint harmadfokú közösség kialakulásának azonnali megakadályozása és lehetetlenné tétele

A teljes területén tudatosan megszerveződni, belső viszonyait és intézményhálózatát önállóan tervezni és működtetni képes közösséget harmadfokú közösségként értelmezem. Az ilyen közösség nem csoport, hanem szerves, politikai alanyiságú egész, amelyet többszörös kohéziós erő tart össze.

Már azáltal, hogy a nemzetrész kényszerkisebbséggé válik, bekövetkezik a harmadfokú közösség lehetőségének a szertefoszlása. A kényszerkisebbségben a közösség tudatformáló és cselekvő tagjai vala-

mint szervezetei között szinte azonnal lehetetlenné válik a kapcsolatteremtés elsősorban a termelési és kereskedelmi szférában. Az addig működő kapcsolattartást lehetetlenné teszik, új kapcsolatoknak pedig nem adnak lehetőséget. Lehetetlenné válik a kisebbségi kényszerközösség gazdasági-pénzügyi szükségleteinek kielégítésére irányuló eszközök és intézkedések igénybevétele, de az ilyen jellegű intézményesített célirányultság is. A kisebbségi kényszerközösség valamennyi gazdasági viszonyát „kívülálló tényezők” határozzák meg és „kívül állók” irányítják. A kisebbségi kényszerközösség számára ellenőrizhetetlenné és lehetetlenné válik minden ráhatás lehetősége a saját gazdasági helyzetére.

A politikai, gazdasági és értelmiségi elit addig tökéletesen működő kapcsolattartásában azonnali nehézségek állnak be. Már ez az egy tényező elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy a kisebbségi kényszerközösség ne létezhessen mint harmadfokú közösség. Ha a saját etnikai közösségéhez a legkisebb mértékben is tudatosan ragaszkodik, és e közösség érdekeit igyekszik éltetni, a kisebbséghez tartozó vállalkozó egyén többé egyetlen gazdasági érdekét sem képes tervszerűen és szervezeten érvényesíteni. Az utódállam első számú célja, hogy megakadályozza a kisebbségi közösséghez tartozó egyén gazdasági érdekképviseletét, azzal a céllal, hogy majd ez további áttételben és más közösségi cselekvési területeken is megakadályozza az érdekvényesítést. A kisebbséghez tartozó egyénnek az a kísérlete, hogy továbbra is tudatosan társuljon más egyénekkal, és a közösségében létrehozjon gazdasági szervezeteket, társaságokat, egyesületeket és más érdekképviseletet, eleve sikertelenségre van ítélve. Az állami kényszer ezt a szándékot következetesen lehetetlenné teszi. A tudatosító politikai érdekképviseletet a közösségi élet valamennyi megnyilvánulásában, de elsősorban a gazdasági kapcsolatok és kommunikáció terén lehetetlenné teszi. Csak ezután kerül sor az önszerveződés más lehetőségeinek a korlátozására is. Az utódállam csak annyi lehetőséget biztosít a kény-

szerkisebbségnek, amennyire kényszeríti a látszat-jószomszédsági viszony fenntartása. Mihelyt lehet, amikor kikerül a nemzetközi közvélemény ellenőrzése alól, akkor újabb korlátozó és szigorító intézkedéseket fogatosít.

2. A kisebbségi kényszerközösségnek mint másodfokú közösségnek a destrualása

Az intézmények és a közvélemény által közvetített, vagyis csak a közvetett kapcsolatokkal rendelkező közösséget másodfokú közösségként értelmezem. Napjainkig a többségi nemzeti közösség által alkalmazott állami kényszer számára megoldhatatlan feladatnak bizonyult, hogy teljesen megakadályozza, betiltsa a kisebbségi anyanyelvhasználatot. A közös nyelv használata a családban (a primer, azaz az elsőfokú közösségben) ösztönösen ellenáll minden erőszakos tiltásnak. Önmegtartó erejű és magában véve autonóm jellegű. Az egymás közti nyílt vagy titkos azonos nyelvű kommunikációt nem lehet könnyen megvonni a kisebbségi közösséghez tartozó egyéntől, családtól, baráti körtől, szolidaritási csoporttól, szomszédi kapcsolattól. Ehhez is történelmileg hosszabb időre van szükség. Meg lehet viszont tiltani, vagy jelentősen korlátozni az anyanyelvhasználatot a közélet minden területén. Az anyanyelvhasználat tiltására vagy korlátozására vonatkozó törvények, jogszabályok és intézkedések a közélet minden területén, de elsősorban az oktatásban, a művelődésben és a tájékoztatásban központi jelentőségűek a kényszerkisebbségnek mint másodfokú közösségnek az életében. Mindenekelőtt azért, mert visszahatnak a kisebbséghez tartozó egyén munkamegosztásban elfoglalt helyére, a nemzeti jövedelem elosztásában, a társadalmi életben, a presztízscsoportokban, az állami közigazgatásban betöltött szerepkörben és pozícióharcban. E tekintetben minden állami korlátozás hátrányos helyzetbe hozza a nemzeti kényszerkisebbséget és külön-külön a hozzátartozó egyéneket. Ha a kényszerkisebbséget mint másodfokú közösséget (amelyre jellemző a közvetett kapcsolatok rendszere) gyökérteleníteni akarják, ez azért bizonyul nehéz feladatnak, mert továbbra is hatékonyak az elsőfokú közösségek mint természetes közösségek. A nemzeti kisebbséghez tartozó egyének ugyanis akaratuk ellenére is beleszületnek a közös nyelvhasználat valóságába. Ezt az egymás közötti családi nyelvhasználatot tovább erősítik, és tág kommunikációs hálóvá változtatják a szomszédi, baráti és szolidaris kapcsolatok. Mind-

ez akadályt jelent az anyanyelvhasználat hálózatának széttépésében. A szomszédi, baráti és szolidaritáson alapuló kapcsolatoknak, bár természetük szerint közvetleneknek tekinthetők, van egy más vonatkozásuk is. Ugyanis azon tulajdonságuk folytán, hogy területi jellegűek is, közvetettké válnak. Nem csak egy házhoz kötődnek, hanem utcához, lakónegyedhez, városhoz, faluhoz, s ez a nyelvhasználatot közvetett jellegűvé teszi a kisebbségi közösségben. A nemzeti kisebbségi közösség bomlásának ezen a fokán tehát még egyszerre hatnak az elsőfokú, közvetlen és a másodfokú, közvetett nyelvhasználati és társadalmi kapcsolatok. Nyilvánvaló tehát, hogy a többségi nemzeti közösség állami kényszere nem éri be csupán azzal, hogy az értelmiségi, gazdasági és politikai elit és a közösség cselekvő tagjai közötti kapcsolatokat gyengítse, hanem állandóan szaggatja és lehetetlenné teszi a kényszerkisebbség valamennyi közvetlen és közvetett térkapcsolati rendszerét is. Célja a kisebbségi kényszerközösséghez tartozó egyének egymással való szembeállítás, érdekeik szerint, a nemzeti értékrendszer megítélésében, de a közös érdekek meglátásának elhomályosítása is. Ezáltal teljesebbé válik a tiltó rendszer a kisebbségi közösség életében. Egymástól különböző, ellentétes – ellenséges meglátás, erkölcs, érték- és normarendszer uralkodik el a sorskérdések tekintetében. A tiltó állam célja az, hogy semmilyen jól szervezett, intézményesített formában vagy informális kapcsolatrendszerben ne vegyen részt nagyobb számú kisebbségi, és az egyén nemzeti azonosságtudata, önmaga helyzetéről alkotott képe bizonytalanná váljon. A cél arra irányul, hogy ne egységes területen érvényesüljön az anyanyelvhasználat, ne vegyen benne részt a kisebbségi közösség valamennyi tagja, hanem – amennyire csak lehetséges – minél nagyobb része az államalkotó nemzeti közösséghez kötődjön. Aki a kisebbségi közösség közvetett kapcsolataiban nem azonosul a közösség életével (s ezen keresztül az egész nemzete életével), előbb-utóbb elidegenül tőle. Ennek következtében a perifériális részek elkerülhetetlenül egyre nagyobb elkülönülés és leszakadás következik be. Aki nem érez és nem gondolkodik többé kisebbségi közössége közvetett kapcsolataiban – magányossá válik. Ebből csak egy kivezető út van: kötődni az államalkotó népesség közösségi intézményeihez, értékrendszeréhez és nyelvhasználatához.

A kisebbségi kényszerközösség területi szerkezetében egyre nagyobb mértékben lazulnak fel és tűnnek el a közvetett kapcsolattartás lehetőségei. A nem-

zeti kisebbség megszűnik a saját területi egységeit és kisközösségeit egyesítő politikai alanyiségű közösség lenni. Ez a folyamat különösen gyorsan bonyolódik le azokon a területeken, amelyek az intézményesített kommunikációs háló szélén helyezkednek el. Nemzeti értelemben ezeken a területeken az egyén gyorsabban magányosodik el és vész el a nemzete számára: általában előbb, minthogy a többségi nemzeti közösség befogadná. Általános leépülési és destrukturalizálódási folyamat megy végbe: a nemzeti kisebbség egyre gyorsabban olvad a peremrészekben, s ugyanakkor az addig hozzá tartozó egyén előtt nem nyílnak új lehetőségek a többségi nemzeti közösség részéről sem.

A kisebbség és többség közti ádáz harc következménye, hogy a kisebbséghez tartozó egyének nagyobbik része szociális tekintetben hátrányos helyzetbe kerül, és mint csatlós lényeket, „szolganépet” fogadja be a többségi nemzeti közösség. Csak nagyon véletlenszerűen adatik meg a társadalmi felemelkedés lehetősége egy-egy egyéneknek a szórványban. Az egymás közti harcból eredő büntetés természetesen közvetlenül nem ennek vagy annak az egyéneknek szól, de mégis valamennyit sújtja. Ezáltal semmissé válnak a polgári társadalomban állandóan proklamált értékek, az általános polgári szolidaritás működtetése a kisebbségi közösséghez tartozó egyénekkel szemben. Helyet kap a kirekesztés.

Elérkeztünk a kisebbségi közösség szórvánnyá válásának küszöbére, s már mélyen belegázoltunk e folyamat első és második szakaszába is. Bár azt is részben érintettük már, mégis hátramaradt, hogy részletesen is leírjuk a szórvánnyá válás folyamatának záró szakaszát.

3. A destrukció záró szakasza: a nemzeti kényszerkisebbségi közösség széttagolódik egyénekre

Az egyénekre széttagolt és kizárólag primer kapcsolatokra korlátozódó közösségeket elsőfokú közösségként értelmezem. A nemzeti kényszerkisebbség végleges széttagolódása formákhoz nem kötött egyénekre több szálon fut. Ennek a folyamatnak megvan a demográfiai, szociológiai, etnológiai, szociálpszichológiai, kulturális, antropológiai stb. vonatkozásai. E tudományok módszereivel szükséges őket végigkísérni. Miután a nemzeti kisebbség a szórvánnyá válás folyamatának a kezdet kezdetén megszűnik közös célként dolgozó társaság, saját belső kommunikációs hálózattal és saját alapítású intézményekkel rendelkező

munkaközösség lenni, ugyanez a folyamat fog megismétlődni jóval később az oktatási rendszerben, s azután a művelődési intézményhálózat felszámolása területén.

Ez a folyamat a délvidéki magyarok esetében nagymértékben végbement az elmúlt 80 év alatt, de még kb. 50 év szükséges ahhoz, hogy teljesen be is fejeződjön, s ezáltal széttagolódjon semmihez sem kötődő egyénekre és néhány esetszerű, laza kapcsolatú, zárt kisközösségre. E folyamat képezi az alapját a természetes népességfogyásnak, de ez az utóbbi is visszahat a folyamat gyorsulására. A szórvánnyá válás és a természetes népességfogyás interakciója is azonban egy sokkal szélesebb keretben történik: a belső és külső vándormozgalom állandóan ható és leállíthatatlan folyamatában. A vándormozgalomnak mind a két arcát az utódállam irányítja a többségi nemzeti közösség érdekében, a kényszerítő intézkedéseivel. Enélkül a nemzeti kisebbség természetes népességfogyása nem 100, hanem akár 200-250 év alatt menne végbe, s kérdéses, hogy egyáltalában végbe menne-e? Nem kapna-e teljesen ellenkező, növekvő irányt a különböző, örökké változó politikai tényezők és külső erők hatására? A kis népek és néptöredékek politikai szerencséje nagyon változó tényezők hatása alatt alakul, s ez a jövőben sem lesz másként, hiszen ki vannak téve a nagy népek akaratának és a véletlenszerűségnek.

Mivelhogy a szórvánnyá válás folyamatát a politikai döntés kezdetétől alapjában véve a többségi nemzet állami kényszerítő hatása és intézkedései irányították, az elmúlt 80 évben a délvidéki magyar kényszerkisebbségi közösségben nem sikerült a két világháború között, a titói időben, de 1989 után sem létrehozni egy tudatos, jól szervezett, politikai alanyiságot kimutató kapcsolatot a politikai elit és a cselekvő egyének között. A délvidéki magyar kisebbségi közösség nem volt képes:

a) megtartani a közös ügyért cselekvő egyének olyan közösségét, amilyen korábban volt, 1920 előtt mint nemzetrészt; képtelen volt ennek a célnak megújuló tartalmat és formát adni,

b) kohéziós erőt adni, amely a szociális kérdésekben konszenzust és szolidaritást eredményez, és a nemzetiségi sorsot tudatosan és politikai alanyisággal és képvisellel irányítja;

c) képtelennek bizonyult a kisebbségi közösségben a különböző érdekcsoportok és társadalmi rétegek között átfogó konszenzust és cselekvő szolidaritást teremteni;

d) a kisebbségi politikai, értelmiségi és gazdasági elitnek nem sikerült elhítenie, hogy a kisebbségi közösségben közös otthonra lehet lépni, és az jövőt nyújt.

Ennek következtében mély gyökeret vert tíz- és százazrek lelki világában a hontalanság. Ennek további következménye a családalapítással kapcsolatos elkedvetlenedés és a kivándorlás, illetve annak fontolgatása.

A délvidéki magyar kisebbség politikai, értelmiségi és gazdasági elitje közötti kapcsolat elégtelensége és sokszor a kisebbségi közösséggel való szembenállás csak erősítette az állam tiltó-korlátozó akaratát. Ez a több évtizeden keresztül tapasztalható magatartás az állam malmára hajtotta a vizet, és tovább mélyítette a kisebbségiek hontalanság érzését. A politikai és értelmiségi elit képtelennek bizonyult a nemzetiséghez tartozó egyéneknek eszmei értékeket nyújtani minden cselekvési területen mind a magánéletben, mind a közéletben. Ez az elit a kisebbségi közösségben a nemzethez tartozás azonosulásának értékét kizárólag a közös nyelvre korlátozta, ami már elégtelennek bizonyult a 19. század elején is, s ma még jobban, hiszen az azonos nyelvet beszélők számtalan nemzetállamot hoztak létre, s hoznak létre ma is. A kisebbségi közösséget tehát meghagyta csupán az azonos nyelvet beszélők csoportjának szintjén, de az eszmei értékekben egybekovácsolt közösség szintjéig képtelen volt felemelni. Az ilyen csoportban az egyén természetesen elmagányosodott.

Ha ilyen volt a múlt és ilyen a jelen, mi marad a jövő számára?

a) a csonka család és a rohamosan csökkenő, mind gyakrabban többnyelvű rokoni kapcsolatok;

b) az otthonokban (és nem a nyilvános helyeken) találkozó, szűkülő baráti kör;

c) a templom üresedő padjai, a hívők közösségének felbomlása, ahol a keresztelő is inkább már az egyén ügye és nem a hívőközösség ünnepe;

d) a valamikori vagy a virtuális közösségképzet egyéni kívülivé válása: a tartós emlékezet vagy a távolodó, nehezen elviselhető lidérc.

A szórvánnyá válás végső stádiumában az egész kisebbségi közösség szétesik primer csoportokra: az egyén már csak a családjával kommunikál anyanyelvén, vagy jobb esetben szűkülő baráti körével azonosul. A valamikori közössége értékrendszerét többé nem érti, elveszti, nem éli meg és nem képviseli a többségi nemzeti közösséggel szemben. A nemzettudata

kiürül, már igazi értékeket nem őriz, csak sztereotípiák, előítéletek és hiedelmek élnek benne.

A szórvánnyá válás dinamikája

A kisebbségi közösség szerkezetében egyszerre jelen vannak az olyan települések és kisközösségek, amelyek a szórvánnyá válás első, második és harmadik szakaszába jutottak. Ezek szerint a kisebbségi közösség nem egyszerre lép be a szórvánnyá válás egyes folyamataiba, és nem egyszerre érkezik végső szakaszába. A szórványtelepülések mellett megtalálhatók azok a települések, amelyek a szórvánnyá válás küszöbén várakoznak, de csak idő kérdése a további lebomlásuk.

Bár általános szociológiai szempontból nincsenek olyan települések, amelyekben az egyének kizárólag elsőfokú közösségben élnének (csupán családi vagy rokonsági kötelékben), a nemzeti kisebbségi kényszerközösség szempontjából mégis léteznek. Ahogy zsugorodik jelenlétük a kisebbségi közösség közvetlen és közvetett kapcsolattartásában, olyan arányban szaporodik a jelenlétük az államalkotó többségi közösségben. Az utódnemzedék már ezen az úton keresi és találja meg a jövőjét. A szórvánnyá válás folyamatának minden következő szakaszában a fejlett és kiteljesedett közösségre jellemző közvetett-közvetített kommunikációs kapcsolatok meggyengülnek, véletlenszerűvé válnak, intézményesített jellegük megszűnik. Előbb-utóbb a másodfokú közösségre jellemző intézmények és szervezetek formája kiürül, s végül tevékenységük megszűnik. Magát az intézményt mint formát már a kívülálló, a többségi nemzet állami irányítása szünteti meg. Ha a közösségéhez továbbra is ragaszkodna, a kisebbségi közösséghez tartozó egyén ketrebben találna magát, és képtelen lenne utódainak jövőt nyújtani. Ideig-óráig még fenntartják a zártkörű családi közösségben a kapcsolatokat, de ezek is rendkívül törékennyé válnak a vándormozgalom és az erőszakos, dominálni akaró többségi nép nyelvi behatolása következtében. Azokon a településeken is, ahol a kisebbségi közösség még csak a szórvánnyá válás küszöbén időzik (a nagyvárosokban), tulajdonképpen csak látszatnyugalom van. A lebomlás folyamata ott sem kisebb intenzitású, csak visszatartott, de kirobbanó erővel válik majd láthatóvá a felszínen. Hatása akkor meglepetésszerű lesz, és a korábban cselekedni nem akarók vagy nem tudók, a tehetetlenek vagy az egymásra mutogatók számára kijózanító erővel hat majd.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a kisebbségi közösség szórvánnyá válásának folyamata az államalkotó többségi nemzet állami kényszere és hatása alatt megy végbe. Ennek a következménye:

a) a szórványban élő kisebbségi közösségi egyén nagyon hátrányos szociális helyzetbe kerül: a többségi nép által támasztott oktatási, szakképzettségi és más követelményeknek nem tud eleget tenni, a kor szintje alatt alakul egész szellemi habitusa;

b) a kisebbségi közösségnek a még „ép része”, amely a szórvánnyá válás küszöbén időzik, ellenséges világot talál maga körül, amelyben képtelen már bármit is cselekedni a nemzetisége érdekében. A saját szórványát is hagyja pusztulni. Sem önmagával, sem a szórványával nem képes közösséget vállalni.

A szórvánnyá válás végső stádiumában, szociológiai értelemben, már nem létezik kapcsolat az elit és a cselekvő közösség között. Itt már a kisebbségi közösség mint harmadfokú közösség (amely politikai ala-

nyiságú, tudatosan és szervezeten képes befolyásolni akaratával a folyamatot) elveszíti hatását az egyénekre és a zárt jellegű kisközösségekre. A kisebbségi politikai cselekvést és szervezetséget nincs mire (intézményre) és kire (az egyének közvetett és közvetítő kapcsolataira) alapozni. Mint általában a társadalom egészének szintjén, a kisebbségi közösségben is csak ott lehet politikai alanyisággal, tudatosan és szervezeten cselekedni, ahol a másodfokú közösség intézményei (közvetett és közvetítő kommunikációs hálószerkezetei) működnek és hatnak, az egyének pedig a közösségi intézmények céljait megértik, és a tevékenységüket értékelik.

Alternatívák, persze, a jövőben is jelentkezhetnek, azonban ezekre a jelenlegi állapot tényezőiből nem lehet következtetni.

Nincs olyan tényező, amely stabilizálódásra utalna és a folyamatot leállítaná.

